

SUCCESS INDICATOREN VAN
MILIEU-EDUCATIE
EEN LITERATUURONDERZOEK

3 2 1
1 1 1

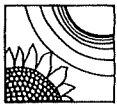
DE BIJDRAGE VAN WVC AAN MILIEU-PARTICIPATIE

Chr. Haas feesterams

SUCCESINDICATOREN VAN MILIEU-EDUCATIE

Een literatuuronderzoek

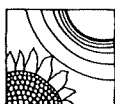
**Drs. F. van Beek
Drs. M. van der Bie**

**STICHTING
MILIEU-
EDUCATIE**

Onderzoek in opdracht van het Ministerie van WVC
verricht door SME

Utrecht, Juni 1991

STICHTING
MILIEU-
EDUCATIE

Stichting Milieu-Educatie
Postbus Postbus 13030
3507 LA Utrecht
tel. 030-713734

Dit rapport is gedrukt op niet-chloorgebleekt papier

INHOUDSOPGAVE

• Inleiding	5
• 1 Beïnvloeding van milieu-attitude en -gedrag	7
1.1 De begrippen milieu-attitude en milieugedrag	7
1.2 Achtergronden van milieugedrag	7
1.3 Milieu-attitude en -gedrag van de Nederlandse bevolking	8
• 2 Buurtgerichte activiteiten	11
2.1 Activiteiten binnen het welzijnswerk	11
2.2 Het activeren van de buurt	15
2.3 Werkgelegenheidsprojecten	17
2.4 Buurtgerichte voorlichting via de sociale netwerk benadering	17
2.5 Het groen in de buurt	18
2.6 Sociale vernieuwing	20
• 3 Natuurhistorische musea en bezoekerscentra	21
3.1 Natuurhistorische musea	21
3.2 Bezoekerscentra	22
• 4 Gezondheidsvoorlichting en -opvoeding	25
• 5 Conclusies en aanbevelingen	27
5.1 Conclusies	27
5.2 Aanbevelingen	27
• Literatuurlijst	29
Bijlagen:	
1. Een model voor milieugedrag	37
2. Succesindicatoren van beïnvloedingsstrategieën	39

INLEIDING

Dit rapport is de weerslag van een literatuuronderzoek dat is uitgevoerd in het kader van een voorstudie in opdracht van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Deze voorstudie zelf is verschenen onder de titel: 'Het milieu meemaken'.

Het literatuuronderzoek had tot doel het achterhalen van succesindicatoren voor de beïnvloeding van milieu-attitude en -gedrag door overheden en intermediairen. Het onderzoek is zoveel mogelijk toegespitst op kanalen binnen het werkveld van WVC.

Onderzoeksvragen

Onderzoeksvragen van het literatuuronderzoek waren:

- Welke onderzoeken zijn er verricht op het gebied van beïnvloeding van milieu-attitude en -gedrag door overheden en/of intermediairen en welke succesindicatoren komen uit deze onderzoeken naar voren?
- Welke projecten op het gebied van beïnvloeding van milieu-attitude en -gedrag door overheden en/of intermediairen zijn uitgevoerd en welke succesindicatoren komen bij deze projecten naar voren?

Het zoeken naar succesindicatoren kende twee aspecten:

- welke factoren bepalen dat een doelgroep met succes wordt benaderd?
- welke factoren bepalen inzet en enthousiasme bij de instelling, die de doelgroep benadert?

Bij milieu-attitude en -gedrag gaat het om attitude en gedrag van volwassenen (als consument, wijkbewoner, etc.) en jongeren.

Bij overheden gaat het zowel om de landelijke overheid, als om provinciale en lokale overheden.

Bij intermediairen binnen het werkveld van WVC moet worden gedacht aan koepelorganisaties, sociaal-cultureel werk, jeugdwerk, musea, bibliotheken, etc.

Het onderzoek beperkte zich in eerste instantie tot attitude en gedrag op het gebied van milieu en tot beïnvloeding door voorlichting, educatie en communicatie. Daarnaast werd de mogelijkheid opgehouden om informatie over gedragsbeïnvloeding op andere beleidsterreinen (bijvoorbeeld gezondheid) in het onderzoek te betrekken.

Resultaten

Het onderzoek is uiteindelijk toegespitst op die WVC-kanalen die wat betreft de mogelijke bijdrage van WVC aan milieu-educatie het meest voor de hand liggen, te weten: het welzijnswerk, musea en gezondheidsvoorlichting en -opvoeding.

Veel onderzoeken op het gebied van milieu-attitude en -gedrag gaan uit van een aantal algemeen bekende uitgangspunten en modellen. Als inleiding op het rapport wordt hiervan in hoofdstuk 1 een kort overzicht gegeven.

Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van ervaringen en onderzoeken op het gebied van buurtgerichte activiteiten rond natuur en milieu. Het welzijnswerk komt hierin als een belangrijke intermediair naar voren.

Hoofdstuk 3 gaat in op mogelijkheden en succesindicatoren van milieu-educatie binnen natuurhistorische musea en bezoekerscentra.

In hoofdstuk 4 worden succes-indicatoren van GVO-activiteiten beschreven.

In hoofdstuk 5 wordt op grond van het voorgaande een aantal conclusies getrokken. Daarnaast wordt een aantal aanbevelingen gedaan voor verdere studie.

1 BEÏNVLOEDING VAN MILIEU-ATTITUDE EN -GEDRAG

Veel onderzoek naar milieu-attitudes en -gedrag heeft plaats gevonden eind jaren '70. Dit onderzoek richtte zich met name op de determinanten van milieugedrag en de mate waarin het gedrag hierdoor voorspeld kon worden. Dit ging samen met een eerste golf van belangstelling voor het milieu en van bewustwording van de milieuproblematiek. Begin jaren tachtig werden er minder onderzoeksresultaten gepubliceerd. De milieuproblematiek was echter zeer actueel en de behoefte aan inzicht in het milieugedrag groot. Nelissen heeft, eind jaren tachtig, het onderzoek naar het milieugedrag voortgezet. Hij heeft onderzoek gedaan naar het milieubesef en -gedrag van de Nederlanders in het algemeen. Specifieker onderzoek naar de opvattingen ten aanzien van bepaalde milieu-onderwerpen en het milieugedrag van de nederlandse bevolking, is uitgevoerd door verschillende instanties, begin 1990.

Dit hoofdstuk zal een beschrijving geven van de achtergronden van milieugedrag, en zal trachten een beeld te schetsen van de attitude en het gedrag van de nederlandse bevolking, anno 1990, ten aanzien van het milieu.

1.1 *De begrippen milieu-attitude en milieugedrag*

Onder *milieugedrag* worden de handelingen van mensen verstaan die op de een of andere manier effect hebben op het milieu. Het gaat hierbij om zeer veel handelingen, waardoor milieugedrag beter gezien kan worden als de noemer van een groot aantal milieugedragingen, die elk door een eigen set van determinanten bepaald wordt. Hierdoor kan er ook geen sprake zijn van een uniforme beïnvloedingsstrategie, maar moet er voor ieder milieugedrag een eigen beïnvloedingsstrategie ontworpen worden (Van der Meer 1980).

Het begrip *milieu-attitude* (of milieubesef), kan gedefinieerd worden als de mate waarin een persoon de milieuproblemen (h)erkent en zich bereid verklaart aan de oplossing daarvan bij te dragen. Hierbij kan een onderscheid gemaakt worden in de houding, de offerbereidheid en de actiebereidheid van een persoon ten aanzien van het milieu (Ester 1979).

1.2 *Achtergronden van milieugedrag*

Men is gauw geneigd te veronderstellen dat een positieve houding tegenover het milieu samengaat met milieuvriendelijk gedrag. Van der Meer geeft echter aan dat deze veronderstelling in veel gevallen niet empirisch ondersteund wordt (1980). Ook Nelissen (1987) bevestigt dat milieuvriendelijk gedrag vaak geen logisch gevolg is van een positief milieubesef. Dit betekent dat het oude gedragsmodel, dat ervan uitgaat dat een positieve milieu-attitude én -intentie voorwaarden zijn voor milieuvriendelijk gedrag, geen goed model is om een beïnvloedingsstrategie op te baseren. Dit model is dan ook bijgesteld. Fishbein (1967) heeft het principe van een kosten-baten analyse gecombineerd met de reactie van mensen uit de sociale omgeving om het gedrag van mensen te verklaren. Enerzijds wordt de keuze van mensen voor een milieugedrag bepaald door een inschatting van de gevolgen van dat gedrag, en een

afweging van de voor- en nadelen daarvan (de motivationele component). Anderzijds wordt de keuze bepaald door de inschatting van de reacties van de sociale omgeving en de neiging zich daaraan te conformeren (de normatieve component). Uitgaande van deze twee componenten, en een aantal andere determinanten, heeft Van der Meer (1980) een gedragsmodel opgesteld. Dit model wordt grotendeels ondersteund door het onderzoek van Nelissen (1987) en is beter te gebruiken bij het ontwerpen van een beïnvloedingsstrategie (zie bijlage 1).

De belangrijkste conclusie uit de diverse onderzoeken die gedaan zijn naar milieugedrag is, dat het gedrag in grote mate bepaald wordt door de direct waarneembare gevolgen van het gedrag. Direct waarneembaar zijn meestal de kosten (financieel en psychisch) en niet de baten, die over het algemeen collectief en pas op de lange termijn zichtbaar zijn. Het waarderen van een goed milieu speelt een geringe rol bij de keuze van milieugedrag. Andere factoren blijken vaak toch belangrijker te zijn dan het belang van het milieu. Hierdoor ontstaan er discrepanties tussen attitude en gedrag: veel mensen zeggen zich betrokken te voelen bij het milieu maar gedragen zich milieu-onvriendelijk. Het positieve milieubesef is dan met name gebaseerd op een positieve houding, terwijl de bereidheid om offers te brengen of acties te voeren aanzienlijk lager is (Nelissen 1987).

Dit impliceert dat het onwaarschijnlijk is, dat een abstract begrip als het milieu, als sturend mechanisme kan optreden. Waarschijnlijker is het, dat milieuvriendelijk gedrag gestuurd kan worden met milieu-exherente motieven, zoals verboden, heffingen, beloningen, etc. Daarnaast is beïnvloeding van de attitude door middel van voorlichting en educatie essentieel om de in gang gezette gedragsveranderingen te continueren en te legitimeren (Van der Meer 1980).

Zoals eerder gezegd, is er geen sprake van één milieugedrag, maar van verschillende milieugedragingen en zal per gedrag een eigen beïnvloedingsstrategie ontworpen moeten worden. Een overzicht van verschillende groepen van beïnvloedingsstrategieën met indicatoren voor succes wordt gegeven in bijlage 2.

1.3 *Milieu-attitude en -gedrag van de Nederlandse bevolking*

Het onderzoek van Nelissen (1987) geeft samen met enkele andere onderzoeken die begin 1990 uitgevoerd zijn een redelijk beeld van de houding en het gedrag van de Nederlandse bevolking ten aanzien van het milieu. De Nationale Milieumonitor is één van deze onderzoeken. Dit onderzoek zal, door het Communicatie En Adviesbureau voor energie en milieu (CEA) in samenwerking met het bureau voor marketingonderzoek DESAN, ieder kwartaal uitgevoerd worden om de opvattingen van de Nederlandse bevolking ten aanzien van het milieu en het overheidsbeleid te volgen. Hierna volgend wordt, aan de hand van enkele determinanten, een beeld geschetst van het milieubesef en milieugedrag van de Nederlandse bevolking.

Ernst van de milieuproblematiek

Uit het onderzoek van Nelissen (1987) blijkt dat meer dan 60% van de Nederlanders milieuverontreiniging tot de belangrijkste problemen van deze tijd beschouwt. In maart 1990 beschouwt 90% van de bevolking de milieuproblematiek als ernstig tot zeer ernstig (CEA-DESAN 1990a). Een half jaar later is dit percentage nog gelijk, maar is er een verschuiving opgetreden van zeer ernstig naar ernstig (CEA-DESAN 1990b). Men acht het probleem van het autoverkeer en het broeikaseffect gemiddeld wat minder ernstig dan het probleem van het huishoudelijk afval. Uit een onderzoek gehouden onder scholieren, in mei 1990, blijkt dat de milieuvervuiling door de meeste scholieren (70%) als het grootste probleem van deze tijd gezien wordt (De Zwart et al. 1990).

Beoordeling van het overheidsbeleid

Uit het onderzoek van CEA-DESAN (1990a) blijkt dat bijna 60% van de Nederlandse bevolking vindt dat de overheid te weinig aandacht besteedt aan het milieu, iets meer dan 30% vindt dit voldoende. De problemen van huishoudelijk afval en energie-besparing krijgen te weinig aandacht. Het autoprobleem krijgt opvallenderwijs volgens 35% te veel aandacht. November 1990 zijn deze percentages niet veel veranderd.

Het onderzoek van Nelissen (1987) geeft aan dat driekwart van de Nederlanders vindt dat de overheid de industrie te weinig dwingt om milieuvriendelijk te produceren en dat de overheid het milieuvriendelijk gedrag van de individuele burgers te weinig stimuleert.

Verantwoordelijkheid

Bijna de helft van de Nederlanders legt de schuld van de milieuproblematiek bij de industrie. Ongeveer 40% ziet de mensen zelf als de hoofdschuldige (Nelissen 1987). In het onderzoek van CEA-DESAN (1990a) vindt meer dan de helft (58%) van de bevolking dat zijzelf een grote bijdrage kan leveren aan een oplossing van de milieuproblemen. In november 1990 is dit percentage afgenomen tot 52% (CEA-DESAN 1990b). Een redelijk groot deel van de bevolking (+40%) voelt zich ook verantwoordelijk voor een oplossing van de milieuproblemen.

Betrokkenheid

Bijna een kwart van de bevolking zegt hinder te hebben van milieuproblemen in de woonomgeving. Het gaat hier met name om hinder veroorzaakt door stank, lawaai en luchtverontreiniging (Nelissen 1987). Vreemd genoeg ervaart men de nabijheid van een industriële activiteit als minder hinderlijk indien de nabijheid klein is en de financiële afhankelijk groot (Midden 1986).

De persoonlijke betrokkenheid uit zich voornamelijk in de belangstelling voor milieuproblemen. De meeste belangstelling gaat uit naar het behoud van natuur en landschap (89%). Vervolgens naar de onderwerpen water-, bodem-, luchtverontreiniging en verzuring (gemiddeld 65%). Minder naar gescheiden afvalinzameling, radio-actief afval en geluidhinder (gemiddeld 50%). Slechts een klein deel van de bevolking uit zijn persoonlijke betrokkenheid via een lidmaatschap van een milieuvereniging of deelname aan een actie of demonstratie (rondom 5%) (Nelissen 1987).

Actie- en offerbereidheid

Zowel uit de CEA-DESAN onderzoeken (1990a en 1990b) als uit de milieu-enquête van de Consumentenbond (1990) blijkt dat de mensen bereid zijn mee te werken aan het verbeteren van het milieu. Een opvallend hoog percentage ondervraagden (61%) zegt bereid te zijn de komende tien jaar om milieuredenen af te zien van koopkrachtstijging (CEA-DESAN 1990b). Onder bepaalde voorwaarden is nog eens 11% daartoe bereid.

De bereidheid om het huishoudelijk afval, zoals glas, papier, blik en klein chemisch afval, te scheiden is erg groot; gemiddeld 90%. Voor het groente- fruit- en tuinafval ligt deze bereidheid iets lager: 73%. Een goed inzamelsysteem is zeker in de grote steden een noodzaak om tegemoet te komen aan deze bereidwilligheid (Consumentenbond 1990). Uit het CEA-DESAN onderzoek (1990b) komt naar voren dat meer dan de helft van de mensen jaarlijks f100,= extra wil betalen voor het gescheiden ophalen van huishoudelijk afval.

Bij het autogebruik zijn de financiële offers duidelijk minder populair. Slechts 40% stemt in met een afschaffing van het reiskostenforfait en 28% met een verhoging van de benzineprijs (Consumentenbond 1990). De ondervraagden vinden deze maatregelen ook niet effectief. Wel effectief zien zij het door hun werkgevers gratis beschikbaar stellen van een OV-jaarkaart. Meer dan de helft van degenen die nu de auto voor het woon-werk verkeer gebruiken zegt in dat geval zeker of waarschijnlijk de auto te zullen laten staan. Voorwaarde is wel dat het openbaar vervoer verbeterd

wordt. Ook uit het CEA-DESAN onderzoek (1990b) blijkt de lage bereidheid tot actie of het brengen van offers ten behoeve van het autoprobleem.

Milieugedrag

Nelissen (1987) concludeert dat het grootste deel van de Nederlanders (80%) zich niet of nauwelijks milieuvriendelijk gedraagt. Hij baseert dit op een drietal milieugedragingen: het gebruik van fosfaatvrije wasmiddelen (door 20% van de Nederlanders), het gebruik van statiegeldverpakkingen (door 15%) en het gebruik van milieuvriendelijke vorm van vervoer (door 45%). Het gebruik van fosfaatvrije wasmiddelen is inmiddels bij het grootste deel van de bevolking ingeburgerd doordat middelen met fosfaat zo goed als van de markt verdwenen zijn.

Ten aanzien van het openbaar vervoer blijkt uit het CEA-DESAN onderzoek (1990a) dat nog steeds een aanzienlijk deel van de bevolking geen gebruik maakt van het openbaar vervoer; 51% vrijwel nooit, 35% zeer beperkt.

Van andere milieu-gedragingen komt het scheiden van glas het meeste voor (82%), in mindere mate het scheiden van papier (58%), batterijen (50%) en KCA (39%). Ter besparing van energie sluit 60% van de ondervraagden de gordijnen

's avonds. Het positieve milieugedrag van medeburgers, zeker wat betreft afvalscheiding, wordt danig onderschat (CEA-DESAN 1990a).

Sociaal economische status en politieke voorkeur

Nelissen (1987) heeft in zijn onderzoek ondermeer gekeken naar de samenhang tussen milieubesef en -gedrag, en variabelen als sociaal-economische status en politieke voorkeur van mensen. Hij komt tot de conclusie dat mensen met een hoger opleidingsniveau en mensen met een voorkeur voor een linkse partij een hoger milieubesef hebben. Mensen met een hogere economische status hebben echter de neiging hun milieugedrag te overschatten en zich over het algemeen niet milieuvriendelijk te gedragen. Mensen met een lagere sociaal-economische status blijken vaker milieuvriendelijk gedrag te vertonen, evenals mensen met een voorkeur voor politiek links en mensen die zich persoonlijk betrokken voelen bij het milieu. Dit kan verklaard worden door het feit dat mensen met een lagere sociaal-economische status gedwongen zijn tot een soberder, vaak milieuvriendelijker, levensstijl. Het is ook deze groep mensen die doorgaans meer blootstaat aan milieubelasting, doordat zij veelal aangewezen zijn op het wonen in stadscentra en saneringswijken waar meer hinder ervaren wordt door bijvoorbeeld stank, lawaai, vuilnis-ophoping, vergiftigingen e.d. (Koeter-Kemmerling en Pulles 1990).

Conclusies ten aanzien van milieu-attitude en -gedrag van de Nederlandse bevolking

Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat het milieubesef van de Nederlanders vrij groot is, maar dat een groot aantal Nederlanders zich niet milieuvriendelijk gedraagt. Het is duidelijk dat een positief milieubesef niet zonder meer leidt tot milieuvriendelijk gedrag.

De milieuproblematiek wordt door de meesten als (zeer) ernstig beschouwd. De betrokkenheid bij de problematiek is groot evenals de bereidheid tot milieuvriendelijk gedrag en het brengen van offers. Het draagvlak bij de bevolking dreigt echter kleiner te worden doordat men niet veel vertrouwen heeft in de daadkracht van de overheid. Ook heeft men een negatief beeld van het milieugedrag van medeburgers.

Milieubesef en milieugedrag blijken nauw samen te hangen met onder andere de sociaal-economische status en de politieke voorkeur van de mensen.

2 BUURTGERICHTE ACTIVITEITEN

2.1 *Activiteiten binnen het welzijnswerk*

Binnen het welzijnswerk is men nog niet structureel bezig met milieuvraagstukken. Of en de mate waarin activiteiten worden ondernomen hangt sterk samen met het enthousiasme van individuele welzijnswerkers. Toch wordt in een themanummer van het Drents Welzijns Magazine Akkoord (1990) gesteld dat het welzijnswerk één van de best uitgeruste instrumenten is om milieu-vraagstukken aan te pakken. "Het milieu is op de lange duur veel ingrijpender voor het leven en de directe woonomgeving dan vraagstukken van huisvesting, werkloosheid enzovoort. Het milieuvraagstuk raakt aan alle andere zaken."

Er zijn verschillende redenen waarom welzijnswerkers zich (nog) niet met het milieu bezighouden (Bos 1986, Akkoord 1990, Mededelingenblad Opbouwwerk 1990):

- werkers menen dat bewoners zich niet voor de problematiek interesseren en dat zij het milieuprobleem eerder zien als een luxe-probleem en als iets van het bedrijfsleven en de politiek;
- werkers menen dat bewoners op korte termijn eerder overlast zullen ondervinden, wanneer milieuproblemen worden aangepakt;
- werkers moeten al zoveel tijd aan zoveel andere problemen besteden, terwijl men krap in de tijd zit;
- om zich te handhaven is scoren voor de werkers belangrijk en andere onderwerpen lenen zich daar beter voor;
- werkers hebben te weinig kennis over de milieuproblematiek en over de mogelijkheden om er iets aan te doen;
- veel gemeenten voeren een ad-hoc milieubeleid, wat de mogelijkheden voor het welzijnswerk beperkt;
- soms spelen vooroordelen jegens de milieubeweging een rol.

Toch zien we de aandacht voor milieuproblemen binnen het welzijnswerk wel toenemen. Zo wordt in Drenthe binnen één derde van de instellingen voor Sociaal Cultureel Werk iets gedaan aan milieu (Akkoord 1990). Ook komt het thema steeds meer ter sprake in tijdschriften en op studiedagen, bestemd voor deze sector. Hierna volgt een korte beschrijving van het soort activiteiten dat binnen de verschillende richtingen van het welzijnswerk wordt ondernomen en wordt ingegaan op de factoren, die bepalen of dergelijke activiteiten succesvol verlopen.

Het opbouwwerk

Het opbouwwerk houdt zich al jaren bezig met onderwerpen als woningverbetering, verkeerscirculatie, bestemmingsplannen, buurtbeheer, groen in de buurt, overlast door bedrijven en bodemvervuiling. Uitgangspunt daarbij is steeds dat bewoners gezond, veilig en prettig in hun wijk moeten kunnen leven. Wanneer men over milieu spreekt, gaat het dus om de beleving van het milieu door de bewoners.

Voorbeelden van dergelijke activiteiten zijn :

- Het ondersteunen van bewoners bij het aantekenen van bezwaar tegen de plannen voor een opslagplaats voor verontreinigde grond bij Amsterdam. De opbouwwerker helpt bij het opstellen van bezwaarschriften en helpt de bewoners bij het zoeken van deskundigen, bijvoorbeeld door hen in contact te brengen met wetenschapswinkels.
 - Het ondersteunen van bewoners bij het realiseren van een milieuvriendelijke woonwijk in Haarlem. Doordat het opbouwwerk de weg weet binnen het gemeentehuis en tijd beschikbaar heeft voor ondersteuning kan zij de bewoners helpen bij het kenbaar maken van hun wensen m.b.t. bestemmingsplannen en bouwplannen.
 - Bij een actie tegen stankoverlast in Coevorden ondersteunde het opbouwwerk de bewoners met deskundigheid en het beschikbaar stellen van allerlei voorzieningen.
- Zo zijn er nog tal van voorbeelden te geven (Mededelingen Opbouwwerk 1990).

Maar er zijn ook steeds meer opbouwwerkers die kiezen voor een andere benadering, namelijk het milieubelang vanuit het eigen bewustzijn. Deze mensen proberen bijvoorbeeld een meer algemeen milieubewustzijn bij bewoners te activeren. Zo is in Breda op initiatief van een opbouwwerker een wijk-milieugroep opgericht die hele concrete problemen aanpakt (Van Yperen en Van Teijlingen 1990).

Deze bredere kijk op het milieugericht opbouwwerk blijkt ook uit het begrip 'milieuveilig wonen', dat het Werkcentrum Opbouwwerk Zuid-Holland thans hanteert (Mededelingen Opbouwwerk 1990). Dit begrip kan wellicht dienen als het kader, waarin het toekomstige milieugericht opbouwwerk kan worden vormgegeven. Onder milieuveilig wonen wordt verstaan: wonen in een gebied, waar

- geen gezondheidsbedreigende situaties voorkomen;
- natuurlijke aanwezige elementen tot ontwikkeling kunnen komen;
- de natuur de belasting van de milieuvervuiling aan kan;
- milieubewustzijn bij de bewoners aanwezig is en geactiveerd wordt;
- de overheid en instellingen instrumenten hebben ontwikkeld die mensen volop de kans geven hun omgeving milieuveilig te houden.

Moniek Mol van het werkcentrum stelt dat milieugericht werken zeker past binnen het opbouwwerk, mits er theorie en methodiekvorming kan ontstaan. Hiervoor is een analyse van bestaande projecten en de mogelijkheid om op plaatselijk niveau te experimenteren noodzakelijk (Mededelingen Opbouwwerk 1990).

Overigens vinden acties niet alleen plaats op initiatief van de opbouwwerker. Ook bewoners zelf nemen het initiatief, dat dan ondersteund wordt door de opbouwwerker.

Het sociaal cultureel werk

Ook binnen het sociaal cultureel werk worden activiteiten op het gebied van natuur en milieu georganiseerd. Bos (1986) en Van Yperen en Van Teijlingen (1990) komen in hun rapporten tot de conclusie dat milieu-activiteiten een onderdeel zouden moeten uitmaken van het aanbod aan sociaal-culturele activiteiten in de buurt en dat hiervoor ook goede mogelijkheden zijn. De reden daarvoor is dat milieuproblemen het belang van buurtbewoners schaden. Het sociaal cultureel werk is de organisatie bij uitstek om bewoners actief bij dergelijke problemen te betrekken.

Er is niet altijd een duidelijk onderscheid te maken tussen de activiteiten van opbouwwerk en sociaal cultureel werk. Het opbouwwerk richt zich in eerste instantie op het behartigen van belangen en emancipatie/participatie van bewoners. Het sociaal cultureel werk richt zich meer op het organiseren

van dienstverlenende, culturele en recreatieve activiteiten. In de praktijk zal het takenpakket ook sterk afhangen van welke instellingen binnen een buurt werkzaam zijn.

De variatie in activiteiten opgezet door het sociaal cultureel werk is groot. Om een paar voorbeelden te noemen (Akkoord 1990, Van Yperen en Van Teijlingen 1990):

- het organiseren van milieucursussen;
- het organiseren van natuurgerichte activiteiten voor kinderen;
- het opzetten van een groen-adoptie project voor buurtbewoners;
- het opstellen van een milieubeleidsplan voor de eigen organisatie;
- het opzetten van een schooltuin;
- het organiseren van informatie-avonden, lezingen, films, tentoonstellingen, een milieumarkt, schoonmaakacties, enzovoort.

Bij de organisatie van milieucursussen kan de volgende kanttekening worden gemaakt. De cursussen verschillen in onderwerpen die worden behandeld en die vaak in samenspraak met de deelnemers worden vastgesteld. Ook het effect van dergelijke cursussen varieert. Vaak hoopt men dat n.a.v. de cursus een groep actieve vrijwilligers ontstaat, die ook na de cursus verder gaat met activiteiten. Dat gebeurt echter lang niet altijd (Mededelingen Opbouwwerk 1990).

Uit een onderzoek naar het effect van Educatieve Programma's Milieu en Huishouden (Schaalma et al. 1985) bleek dat dergelijke cursussen vooral worden gevolgd door een milieuvriendelijk en milieubewust publiek. Zij worden bevestigd in hun gedrag, wat op zich een goede zaak kan zijn en wat er toe kan leiden dat zij zich actiever gaan opstellen. De vraag is echter hoe ook een minder milieubewust publiek enthousiast gemaakt kan worden voor cursussen over milieu-onderwerpen.

Succesindicatoren

De vraag is nu wat de activiteiten, ondersteund door het opbouwwerk en sociaal cultureel werk, tot een succes maakt.

Allereerst is er een aantal factoren, dat direct met de instellingen voor welzijnswerk en de werkers zelf te maken heeft (Mededelingen Opbouwwerk 1990, Van Yperen en Van Teijlingen 1990).

- Deskundigheid: het ondersteunen van bewoners met deskundigheid is één van de belangrijkste taken van het welzijnswerk. Het welzijnswerk heeft meestal deskundigheid in huis waar het gaat om kennis van het sociaal netwerk in de wijk, kennis over maatschappelijke processen, kennis over bij wie men binnen de gemeente moet zijn, etc. Er is echter vaak een gebrek aan kennis op het gebied van milieu, juridische procedures, technische zaken, etc. Het welzijnswerk moet dan de weg weten om toch aan deze kennis te komen, bijvoorbeeld via wetenschapswinkels, gemeente, milieu-educatieve centra, milieu-organisaties.

Belangrijk in deze is ook de ondersteuning die werkers krijgen vanuit hun koepelorganisaties. Deze laat nu nogal eens te wensen over (Van Yperen en Van Teijlingen 1990, Mededelingen Opbouwwerk 1990).

Daarnaast dient in de opleidingen en bij de nascholingcursussen aandacht te komen voor milieugericht werken, bijvoorbeeld door milieu-educatie op te nemen in het programma van sociale academies (Bos 1986).

- Enthousiasme: uiteraard dient de werker gemotiveerd te zijn om aan milieu-onderwerpen te werken. Uit de praktijk blijkt dat een goede houding en betrokkenheid welhaast belangrijker zijn dan deskundigheid. De motivatie van welzijnswerkers zou kunnen worden bevorderd door het uitwisselen van ervaringen binnen opleidingen, studiedagen en vaktijdschriften en door ondersteuning vanuit de koepelorganisaties. Het nut van milieu-educatie binnen het welzijnswerk moet daarbij 'hard' worden gemaakt (Bos 1986).

- Vertrouwen: een werker die in de buurt aan de slag wil, moet het vertrouwen van de bewoners genieten.
- Eigen gedrag: de voorbeeldfunctie van de werker is belangrijk. Zijn/haar gedrag moet in overeenstemming zijn met wat hij/zij uitdraagt.

Met betrekking tot de activiteiten, meestal georganiseerd i.s.m. een groep vrijwilligers, komt een aantal succesindicatoren naar voren (Bos 1986, Mededelingen Opbouwwerk 1990, Van Yperen en Van Teijlingen 1990).

Wat betreft de organisatie van de groep vrijwilligers:

- activiteiten moeten in samenspraak met bewoners worden opgezet. Er moet worden getracht zoveel mogelijk bewoners van een wijk erbij te betrekken. Dat betekent bijvoorbeeld extra moeite doen om ook allochtonen te bereiken.
Ervaringen leren dat een harde kern van vrijwilligers die steeds bij activiteiten betrokken zijn, goed werkt. Een bewonersgroep dient democratisch te werken en een duidelijke taakverdeling is nodig;
- waar nodig moet worden gewerkt aan deskundigheidsbevordering van de vrijwilligers;
- de groep van actieve bewoners moet zelf een voorbeeldfunctie vervullen.

Wat betreft opzet en uitvoering van activiteiten:

- er moet zoveel mogelijk getracht worden te werken aan concrete, kort lopende activiteiten. Ook wanneer een bepaald doel pas op de langere termijn gehaald kan worden moet men proberen de weg ernaar toe op te splitsen in kleine stapjes. Het steeds behalen van kleine successen werkt voor de bewoners motiverend;
- in cursussen en informatiebijeenkomsten moet zoveel mogelijk worden uitgegaan van herkenbare zaken. Men moet aansluiten bij de beleavingswereld van de bewoners. Dit geeft de mogelijkheid tot vormen van ervaringsleren, waardoor de betrokkenheid van de deelnemers zal worden vergroot. Men kan daarbij aansluiten bij andere onderwerpen die in de wijk spelen (b.v. huisvesting, buurtbeheer), bij reeds bestaande activiteiten van het welzijnswerk en bij het gemeentelijk beleid;
- in de tijd dat men met een bepaald onderwerp bezig is, moet worden geprobeerd meer dan één doelgroep binnen de wijk te bereiken (geïntegreerde doelgroepenbenadering);
- publiciteit is nodig om betrokkenheid 'te kweken'. De publiciteit moet worden opgezet via de voor de buurt geëigende kanalen;
- voor activiteiten moet een tijdstip worden gekozen, waarvan men weet dat het goed 'valt' bij de wijkbewoners;
- boodschappen moeten worden herhaald;
- het is belangrijk om activiteiten steeds te voorzien van een follow-up, zodat gewekte belangstelling een vervolg kan krijgen. De mogelijke follow-up moet liefst al bij het begin van de activiteiten duidelijk zijn. Omdat een groep vrijwilligers niet altijd continuïteit kan garanderen, is hiervoor de inzet van het welzijnswerk belangrijk;
- er moet zo mogelijk worden samengewerkt met andere instanties, denk aan woningbouwverenigingen, gemeente, milieu-organisaties;
- al eerder is gesteld dat voor de activiteiten door de welzijnsinstelling geld beschikbaar moet worden gesteld. Echter, wanneer meerdere activiteiten van een zekere omvang worden opgezet, zal zo'n bedrag waarschijnlijk niet voldoende zijn. Er kan dan aanvullende financiering worden gezocht bij gemeente, woningbouwverenigingen, onderwijs (als partner), fondsen. Het hebben van een bepaalde rechtspersoonlijkheid kan van belang zijn.

Met betrekking tot de rol van de gemeente is het volgende van belang:

- de bereidheid van de gemeente om opbouwwerk en bewoners te betrekken bij het aanpakken van problemen die in de wijk spelen is belangrijk. Zij moet open staan voor initiatieven vanuit de wijk. Het is van belang dat de gemeente aandacht heeft voor het “kleine leed” (Jansen 1990). Problemen die in de ogen van de gemeente van ondergeschikt belang zijn, kunnen voor bewoners van grote betekenis zijn.
- de gemeente kan het belang van milieu-activiteiten binnen het welzijnswerk onderstrepen door deze expliciet in het jaarprogramma op te nemen.

Vormingswerk

Bos rapporteerde in 1986 dat er binnen het vormingswerk niet structureel aan milieu-educatie wordt gewerkt. In hetzelfde rapport wordt geconcludeerd dat milieu-educatie goed aansluit bij de basis-educatie voor volwassenen en wel bij het thema ‘sociale vaardigheden’. Daarnaast zijn er mogelijkheden voor milieu-educatie binnen cursussen, die plaats vinden in het kader van vormings- en ontwikkelingswerk voor volwassenen en voor jongeren. Wat betreft de laatste doelgroep kan het thema milieu worden opgenomen in de zogenaamde jaargroepen.

Verwacht mag worden dat anno 1990 van structurele milieu-educatie nog steeds geen sprake is. Wel is de aandacht voor het thema milieu toegenomen.

Tijdens een bijeenkomst rond het thema milieu van het Provinciaal Netwerk Plaatselijk Vormingswerk in Noord-Brabant bleek dat wel pogingen worden gedaan om milieu-educatieve activiteiten in programma's onder te brengen. Het opnemen van het thema in bestaande cursussen blijkt beter te werken dan het opzetten van aparte cursussen met open werving. Het laatst genoemde type activiteiten levert doorgaans erg weinig deelnemers op. Verder ervaren de werkers milieu-educatieve activiteiten nog als pionierswerk (“Hoe spreek ik mijn doelgroep aan?”) en is er duidelijk behoefte aan ondersteuning. Het Vormingsinstituut Noord-Brabant heeft hiervoor een vaste kracht voor 20 uur per week aangesteld.

Een belangrijk thema in de toekomst zal zijn de toename van ecologische risico's voor het (over)leven van mens en natuur. Het vormingswerk kan mensen helpen de competenties te verwerven om zich te informeren over ecologische risico's en invloed uit te oefenen op beslissingen ten einde die risico's te beperken (Broens et al. 1990). Het gaat daarbij om het versterken van handelingscompetenties die het mogelijk maken invloed te krijgen op de dagelijkse, directe omgeving. In die zin past milieu-educatie binnen het vormingswerk in het kader van sociale vernieuwing.

Overigens wordt ook binnen vormen van niet-plaatselijk vormingswerk aandacht besteed aan milieu-educatie. Zo is er een aantal Volkshogescholen dat cursussen organiseert op milieugebied (Vereniging van Volkshogescholen en Vormingscentra, Volkshogeschool Overcinge). Het aanbod is zeer divers, zowel wat betreft doelgroepen (vrijwilligers, werklozen, milieu-groepen, ondernemers, leraren, voorlichters, welzijnswerkers, beleidsmedewerkers) als wat betreft onderwerp (mens- en milieuvriendelijk ondernemen, afval en hergebruik, voeding en milieu, trainingen op het gebied van milieu-voorlichting en -educatie).

Ook het vormings- en scholingswerk van vakbonden voor bijvoorbeeld leden en ondernemingsraden richt zich op het milieu. Bedrijfsinterne milieuzorg is daarbij een belangrijk onderwerp (FNV, 1990).

2.2 *Het activeren van de buurt*

Er vinden in Nederland allerlei ontwikkelingen plaats, waarbij er naar gestreefd wordt bewoners meer te betrekken bij de vormgeving van hun woonomgeving. Inspraak via wijkcomite's, ondersteuning van

belangenbehartiging door het opbouwwerk, vormen van zelfwerkzaamheid door bewoners zijn daar uitingen van. Het gaat daarbij om onderwerpen als woningbouw en renovatie, verkeerscirculatie, groenvoorzieningen, werkgelegenheid, vestiging van bedrijven, vervuiling, gezondheid, etc. Al eerder is gesteld dat dergelijke onderwerpen allerlei raakvlakken hebben met de milieuproblematiek.

In het vorige hoofdstukje werd duidelijk dat het welzijnswerk bewoners kan ondersteunen, wanneer zij actief worden in de wijk. Factoren die van belang zijn bij het slagen van deze activiteiten werden genoemd. Maar eigenlijk gaat hieraan nog een vraag vooraf: Hoe kun je bewoners ertoe bewegen actief te worden?

Succesindicatoren

Uit ervaringen van met name welzijnswerkers binnen stadsvernieuwing, buurtbeheer en andere vormen van lokale vernieuwing zijn een aantal succesindicatoren af te leiden voor het activeren van buurtbewoners (Stichting Ruimte 1984, Huiskens 1988, Kooistra 1990, Driest 1990).

- **Sfeer:** vrijwel elke activiteit in een wijk begint met een informatiebijeenkomst, al of niet op initiatief van het welzijnswerk. Doel is meestal het inlichten van bewoners en het werven van vrijwilligers. Belangrijk bij dergelijke bijeenkomsten is de sfeer. Gevoelens van machteloosheid en 'het slachtoffer zijn' moeten worden doorbroken. Bewoners moeten het idee krijgen dat zij zelf samen aan iets kunnen werken. Zij zijn zelf immers ook de enige garantie dat actie wordt ondernomen. Hulpmiddel bij het creëren van een dergelijke sfeer is het gebruik van voorbeelden van successen die elders behaald zijn.
Wanneer een groep vrijwilligers is ontstaan, moet ook aandacht worden besteed aan sfeer en motivatie binnen de groep. Dat betekent o.a. aandacht besteden aan onderlinge spanningen, ruimte maken voor 'leuke dingen'.
- **Verantwoordelijkheden:** wanneer het initiatief duidelijk vanuit het welzijnswerk komt, moeten verantwoordelijkheden in eerste instantie bij de werker blijven. Al naar gelang de situatie kan overdracht van verantwoordelijkheden plaats vinden, maar te veel verantwoordelijkheden ineens kan bewoners afschrikken. Een groep bewoners, die actief wordt n.a.v. een bepaald onderwerp moet niet worden gezien als de buurtvertegenwoordigers.
- **Samenstelling van de groep vrijwilligers:** bij het werven van actieve bewoners moet zoveel mogelijk worden geprobeerd een groep bij elkaar te krijgen, die representatief is voor de wijk. Denk daarbij aan allochtonen, de straat waaruit mensen afkomstig zijn, leeftijd. Een representatieve samenstelling biedt in een volgend stadium van actie meer mogelijkheden om nieuwe bewoners te activeren.
- **Houding van andere organisaties:** wanneer bewoners actief worden is het van belang dat andere organisaties, die in de wijk een rol spelen (met name gemeente, wijkagent en woningbouwverenigingen), hier open tegenover staan. Wellicht is zelfs samenwerking mogelijk. Een open werkwijze door welzijnswerkers en bewoners is daarvoor ook van belang. Een aandachtspunt hierbij is dat andere instellingen het werk van de bewoners niet mogen traineren: dit werkt demotiverend.
Bewoners moeten kunnen vertrouwen op diegenen met wie ze samenwerken.
Wanneer er een samenwerking ontstaat tussen verschillende organisaties en ieder onderneemt daarin eigen activiteiten, is een onderlinge afstemming tussen deze activiteiten nodig.
- **Communicatie:** uiteraard dient op een goede wijze bekendheid te worden gegeven aan de activiteiten van de bewonersgroep. Hiervoor moet men die kanalen kiezen die bij de buurt passen. Wanneer men meer bewoners wil informeren en activeren kan een persoonlijk contact tussen

vrijwilligers en medebewoners goed werken.

Uit communicatief oogpunt is het ook belangrijk een centraal aanspreekpunt te creëren, waar bewoners terecht kunnen met vragen, klachten e.d. Daarnaast is herkenbaarheid belangrijk: bijvoorbeeld een eigen leus die overal in terugkomt.

Wat betreft buurtbeheer kunnen hieraan nog een aantal aandachtspunten worden toegevoegd (Stichting Ruimte 1984, Gemeentelijk Magazine 1990, Driest 1990, Van de Werff 1990):

- men moet er rekening mee houden dat er veel tijd en enthousiasme nodig is om tot overeenstemming tussen bewoners en gemeente te komen;
- voor elke buurt moet een toegesneden organisatievorm gevonden worden;
- continuïteit en toekomstperspectief voor zowel vrijwilligers als gemeente verdienen voortdurend de aandacht. Over en weer wil men vaak vooraf garanties van elkaars inzet, welke niet altijd te geven zijn;
- technische kennis is binnen de gemeente meestal voldoende voor handen. Het ontbreekt echter vaak aan agogische kennis en het vermogen om projectmatig te werken.

2.3 Werkgelegenheidsprojecten

Een goede mogelijkheid om het werken aan lokale vernieuwing en aan het milieu te combineren wordt gevormd door werkgelegenheidsprojecten. Een voorbeeld daarvan is het kringloopproject 'Knap Spul' in Damwoude (ROM-bulletin 1984.). Dit project is opgezet op initiatief van het project 'Mensen zonder Werk', dat deels gefinancierd wordt door het ministerie van WVC. Werkeloze jongeren kunnen bij Knap Spul werkervaring opdoen en tegelijkertijd wordt gewerkt aan recycling van afval. De arbeidsplaatsen worden nu gefinancierd door het ministerie van Sociale Zaken, maar een goede samenwerking tussen de deelnemers aan het project en de gemeente, met name de afdeling Welzijn is nog steeds onontbeerlijk. Daarnaast is een organisatievorm nodig, waarbinnen deelnemers en vrijwilligers inspraak hebben en waarbinnen beslissingslijnen snel doorlopen worden (ROM-bulletin 1984).

Uit de evaluatie van het project 'Jongeren bouwen voor jongeren' blijkt dat het beschikbaar stellen van geld voor werkgelegenheidsprojecten door de rijksoverheid gemeenten stimuleert om aanvullende financiering beschikbaar te stellen (Mutsaers 1988).

2.4 Buurtgerichte voorlichting via de sociale netwerk benadering

Massamediale voorlichtingscampagnes bereiken zogenaamde moeilijke doelgroepen (ouderen, ethnische minderheden, mensen in de laagste opleidings- en beroepsgroepen) meestal niet. Naar aanleiding hiervan is op initiatief van de toenmalige Interdepartementale Coördinatiecommissie voor Consumentenzaken i.s.m. het ministerie van WVC een serie experimenten gestart. Deze hadden tot doel het kleinschalig tot stand brengen van effectieve voorlichting voor moeilijk toegankelijke doelgroepen (Weenig 1989). Bij deze methode wordt gebruik gemaakt van het sociale netwerk binnen een bepaalde kleinschalige doelgroep. In overleg met sleutelpersonen uit de doelgroep wordt bepaald aan welke informatie men behoefte heeft. Vervolgens worden voorlichtingsboodschappen geformuleerd, welke worden verspreid door uit de doelgroep afkomstige vrijwilligers. Op deze manier kan worden aangesloten bij de informatiebehoefte, het informatiezoekgedrag en het mediagebruik van de doelgroep. Bovendien geeft deze methode van voorlichting aanleiding tot actieve verwerking van de informatie en worden concrete handelingsvoorbeelden geboden. Dit verhoogt de kans op een gedragseffect bij deze doelgroep (De Boer 1982, Van der Hoek en Veerman 1986).

Sociaal buurtonderzoek i.s.m. het welzijnswerk is bij deze voorlichtingsmethode van groot belang.

Heersende meningen en bestaande verhoudingen binnen een buurt blijken de kans van slagen te bepalen. Een voorbeeld hiervan is dat bij een bestaande negatieve houding onder de bewoners en een hecht sociaal netwerk men beter niet in groepsverband kan voorlichten, omdat de bewoners elkaar in de negatieve houding zullen versterken. Een individuele benadering is dan beter (Van der Hoek en Veerman 1986).

In het kader van deze experimenten is in Maastricht een project over verwarming en energiebesparing opgezet (Weenig 1989). Ook in een aantal andere steden zijn soortgelijke projecten over energiebesparing uitgevoerd (Weenig et al. 1986). Naar aanleiding van het project in Maastricht wordt geconcludeerd dat het project bij een overgrote meerderheid van de doelgroep bekend is en dat een ruime meerderheid kennis heeft genomen van de boodschap.

Bekendheid met en deelname aan de voorlichting hingen samen met een hogere leeftijd en een lagere opleiding. Dit betekent dat het bereik onder moeilijke doelgroepen groter was dan bij een massamediale campagne.

De volgende factoren bepalen het succes van dergelijke projecten (Weenig et al. 1986, Weenig 1989):

- Voor het onder de aandacht brengen van de boodschap is het persoonlijk contact tussen de vrijwilliger en bewoners van belang. Dit werkt beter dan publiciteit via lokale media.
- Voor de acceptatie van de boodschap is het nodig dat de vrijwilligers het vertrouwen van de buurtgenoten genieten. Dit hangt samen met bekendheid van de voorlichter in de wijk, maar ook met zijn/haar prestaties. Daarom is een goede scholing van de vrijwilligers op gebied van technische kennis en sociale vaardigheden van groot belang.
- Voor een goed lopende organisatie is het van belang samen te werken met het welzijnswerk, gemeente, woningbouwverenigingen, GEB, etc.
- Om ook daadwerkelijk een effect op kennis, attitude en/of gedrag te bereiken wordt aanbevolen:
 - niet teveel informatie tegelijk te verstrekken;
 - de boodschap te herhalen;
 - in niet te grote groepen te werken;
 - de voorlichting aanschouwelijk te maken;
 - zich ervan te vergewissen dat tijdens het proces geen misverstanden binnen de doelgroep ontstaan.

Weenig et al. (1986) achten het noodzakelijk dat de theorievorming rond het gebruik van sociale netwerken voor lokale voorlichtingsactiviteiten wordt uitgebreid. Het is wellicht mogelijk dat een meer algemeen model wordt ontwikkeld op basis waarvan ook op andere beleidsgebieden buurtgerichte voorlichting kan worden opgezet.

2.5 *Het groen in de buurt*

Dit onderwerp verdient speciale aandacht. Niet omdat het belangrijker zou zijn dan al die andere milieuthema's, maar omdat er al veel projecten rond dit thema zijn uitgevoerd.

Het project 'Natuur in de Stedelijke Omgeving'

In 1983 werd door het ministerie van Landbouw en Visserij bij wijze van experiment subsidie beschikbaar gesteld voor goede plannen van bewoners ten aanzien van de natuur in hun omgeving. Het was de bedoeling dat in deze projecten de zelfwerkzaamheid zou worden gestimuleerd en dat de samenwerking met anderen (gemeente, milieugroepen, etc.) zou worden bevorderd. Per provincie was

f 50.000,- beschikbaar. In totaal zijn 150 projecten gesubsidieerd (Commissie Natuur in de Stedelijke Omgeving 1985).

Bewoners hadden velerlei motieven om aan de projecten te beginnen: onvrede met zaken die spelen in de buurt, eigenbelang, behoefte aan betere groenvoorzieningen en educatieve motieven. Er zijn verschillende evaluaties t.a.v. het project uitgevoerd, waaruit als belangrijkste conclusies naar voren komen (Commissie Natuur in de Stedelijke Omgeving 1985, Maas Geesteranus 1990):

- Subsidies bieden bewoners de mogelijkheid actief te worden. Op deze manier kunnen kleine, gerichte subsidies een groot effect hebben.
- De subsidie van de rijksoverheid heeft gewerkt als een soort hefboom om gemeenten in beweging te krijgen en tot meewerken aan te zetten. Daarnaast werkt een grote groep actieve mensen ook overtuigend naar de gemeente toe.
- Veel projecten hebben geleid tot samenwerking tussen allerlei instanties: organisaties van vrijwilligers en bewoners, milieugroepen, de gemeente, het onderwijs, het welzijnswerk.
- Samenwerking tussen bewoners en overheid verliep echter niet altijd goed. Er bleek dat overheden nog onvoldoende zijn ingespeeld op het verschijnsel om met burgers samen te werken. Vrijwilligers willen vaak snel aan de slag, terwijl ambtelijke molens langzaam draaien. Wederzijds onbegrip leidt er soms toe dat het project vastloopt.
- De organisatie binnen overheden liet te wensen over. Zo verliep de communicatie tussen ministeries en gemeentelijk diensten slecht en waren allerlei financiële en bestuurlijke zaken niet goed doordacht.

De factoren, die een rol speelden bij het slagen van de afzonderlijke projecten, komen overeen met de factoren die werden genoemd in het hoofdstukje over welzijnswerk.

Het 'Groene Hart' in Haarlem

Het Groene Hart is een wijknatuurtuin welke in 1987 is opgezet op initiatief van bewoners, ondersteund door een maatschappelijk werker. Ondertussen vervult de tuin tal van functies in de wijk. Allereerst is er de recreatieve functie. Bezoekers kunnen in de tuin wandelen en rondkijken, maar men kan er ook zelf werken. Terwijl het buurtleven voorheen nooit goed van de grond was gekomen, vormt de tuin nu een ontmoetingsplaats voor de buurtbewoners, met name voor de vele ouderen en WAO'ers die in de wijk wonen.

Daarnaast worden milieu-educatieve activiteiten voor basisonderwijs en volwassenen georganiseerd door de activiteitenbegeleidster (met de officiële functie van creatief tuintherapeute) i.s.m. natuur- en milieugroepen.

Ook zijn er mogelijkheden voor verstandelijk en lichamelijk gehandicapten om de tuin te bezoeken en om er te werken. Er is contact met het eerstelijns overleg van huisartsen, kruiswerk en gezinsverzorging. Gekeken wordt welke cliënten kunnen worden doorverwezen.

Ook heeft de tuin allerlei uitstralingseffecten naar de wijk, waardoor de leefbaarheid in de wijk is toegenomen (Wempe 1990, Driest 1990).

Kosten/baten

Janssens (1990) stelt dat projecten op het gebied van groenvoorziening weliswaar in eerste instantie extra inspanning en geld kosten, maar dat de baten verder gaan dan een nieuwe aankleding van de buurt. Verbeteringen in het sociale leefklimaat, zoals een grotere betrokkenheid van bewoners, meer sociale contacten, minder vandalisme en kleine criminaliteit verdienen de kosten ruimschoots terug. Voorwaarde is uiteraard dat bewonersorganisaties in dergelijke projecten kunnen participeren.

2.6 *Sociale vernieuwing*

Sociale vernieuwing: een nieuwe ontwikkeling waar het gaat om een integrale aanpak van sociale problemen in de samenleving. Convenanten worden momenteel afgesloten met gemeenten. Aan evaluatie is men nog niet toe, laat staan aan het benoemen van succesindicatoren. Toch is een korte opmerking hier op zijn plaats.

Bij sociale vernieuwing gaat het om sociale en ruimtelijke leefbaarheid in een brede betekenis van het woord. Ook het oplossen en voorkomen van milieuproblemen hoort daarbij. Sociale vernieuwing gaat ook over werk en scholing, over zelfwerkzaamheid en de eigen verantwoordelijkheid van burgers. Er is dan ook een concrete mogelijkheid om sociale vernieuwing vanuit milieu-educatie mede gestalte te geven (Maas Geesteranus 1990).

Zowel de ervaringen die in het verleden zijn opgedaan met buurtbeheer, stadsvernieuwing e.d. (zie hierboven), als de ideevorming die momenteel plaatsvindt (o.a. NIVON 1990, studieconferentie Het Groen in de Sociale Vernieuwing 1990) vormen daarvoor goede aanknopingspunten.

3 NATUURHISTORISCHE MUSEA EN BEZOEKERSCENTRA

3.1 *Natuurhistorische musea*

Natuurhistorische musea hebben diverse functies. Naast het beheer van verzamelingen, het uitvoeren en beschrijven van onderzoek, voeren zij op het publiek gerichte taken uit (Ministerie van CRM 1982). Deze taken liggen op het recreatieve en op het educatieve vlak. De verscheidenheid in het educatieve werk door natuurhistorische musea is groot. Er kan een ruwe tweedeling gemaakt worden tussen instellingen die primair uitgaan van de collectie en instellingen die primair uitgaan van thema's. De tweede mogelijkheid biedt de beste aanknopingspunten voor educatie, omdat men niet alleen aan de onderwerpen van objecten is gebonden (Natuurbeschermingsraad 1990).

Beleid

De generale verantwoordelijkheid voor het bestel van natuurhistorische musea berust bij het ministerie van WVC. In haar nota 'Het Beleid t.a.v. Natuurhistorische Musea' (1987) zegt zij echter dat de mogelijkheden voor het functioneren van natuurhistorische musea mede worden bepaald door het beleid van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. WVC heeft geen sterke inhoudelijke betrokkenheid bij het werkveld van de musea (Natuurbeschermingsraad 1990).

In 1987 is de structurele ondersteuning van musea, met uitzondering van de rijksmusea, overgedragen aan provinciale en gemeentelijke overheden. Er worden door het rijk nog wel incidentele subsidies aan museale activiteiten uitgegeven (Commissie van Advies voor de Natuurhistorische Musea 1989).

Het ministerie van WVC heeft toegezegd adviesaanvragen over projecten voor natuur- en milieu-educatie in musea met voorrang te honoreren. De bereidheid tot subsidiëring van natuur- en milieu-educatie in musea door andere ministeries is sterk verbonden met hun inhoudelijk beleid. Over het beleid van lagere overheden t.a.v. dit onderwerp bestaat nog geen duidelijkheid (Natuurbeschermingsraad 1990).

Educatieve activiteiten in musea

Wat betreft het effect van educatie in musea kan in het algemeen worden gesteld dat de effecten vooral liggen op het vlak van kennisvermeerdering. Effecten op het gebied van emotie en vaardigheden zijn moeilijker te traceren (Natuurbeschermingsraad 1990).

De laatste jaren is het museumbezoek in Nederland toegenomen, met name in de niet-kunst musea. In deze musea komen meer lager-opgeleiden, wat zou kunnen betekenen dat museumbezoek door groepen die traditioneel weinig in een museum komen, is toegenomen. Deze groepen komen vooral in musea die een directe aansluiting bieden met alledaagse ervaringen.

Musea en tentoonstellingen met intensieve publieksbegeleiding trekken een wat lager opgeleid publiek. Dit effect is vooral sterk bij de zogenaamde educatieve experimenten, waarbij de collectie letterlijk naar het publiek wordt gebracht.

Toch is de publiciteit rond tentoonstellingen e.d. vooral gericht op het verhogen van de bezoekerscijfers en niet op het binnenhalen van nieuwe groepen in termen van opleidingsniveau of

sociaal-economische klasse (Ganzeboom en Haanstra 1989).

De Natuurbeschermingsraad (1990) wijst ook op een commerciële aanpak waarbij een verschuiving optreedt van educatie naar recreatie, van informatie naar amusement.

Verder blijkt dat de sociaal-emancipatorische benadering binnen de publieksbegeleiding grotendeels is verdwenen. Hierbij werden objecten gezien als een middel om maatschappelijke en bewustmakende doelstellingen na te streven (Ganzeboom en Haanstra 1989).

Natuur- en milieu-educatie

Door de Natuurbeschermingsraad (1990) wordt geconcludeerd dat natuur- en milieu-educatie in veel musea nog geen belangrijke plaats inneemt. De (veelal) eenmaligheid en de relatief korte duur van het bezoek beperken de resultaten van het educatieve werk. Toch meent de raad dat er veel aanknopingspunten zijn te vinden voor milieu-educatie; niet alleen in natuurhistorische musea, maar ook in volkenkundige, historische en technische musea.

Voor een succesvolle versterking van natuur- en milieu-educatie in musea acht de Natuurbeschermingsraad het volgende van belang:

- Natuurhistorische musea nemen milieu-educatie expliciet in hun doelstellingen op. Andere musea kunnen in hun doelstellingen openingen naar milieu-educatie aanbrengen.
- De personele bezetting van natuurhistorische musea dient zowel kwantitatief als kwalitatief verbeterd te worden. Hiertoe dienen mogelijkheden voor (na)scholing op het gebied van milieu-educatie te worden gecreëerd.
- De materiële omstandigheden, waaronder milieu-educatieve programma's tot stand komen, moeten worden verbeterd. Dit betekent met name meer geld en ruimte.
- In het verzamel- en onderzoeksbeleid van musea moeten onderwerpen m.b.t. de relatie mens-milieu meer aandacht krijgen.
- Aspecten van natuur en milieu moeten worden verweven met andere thema's in publiekgerichte activiteiten en er moet meer samenhang in deze activiteiten komen.
- Er moet meer worden samengewerkt met musea in binnen- en buitenland en met organisaties die actief zijn op het gebied van milieu-educatie. Ook kan dan een betere afstemming van activiteiten plaatsvinden.
- Museumgebouwen moeten op milieuvriendelijke wijze worden gebouwd en geëxploiteerd.
- De Nederlandse Museumvereniging dient, ondersteund door de rijksoverheid, de verantwoordelijkheid te nemen voor de totstandkoming van een 'Ontwikkelingsplan natuur- en milieu-educatie in musea'.
- In het Kaderplan Natuur- en Milieu-educatie moeten de betrokken ministeries aangeven hoe zij kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van milieu-educatie in musea.

3.2 Bezoekerscentra

Vanaf 1970 is er in Nederland een 40-tal bezoekerscentra opgericht. Zij worden door diverse organisaties beheerd. Het ministerie van WVC neemt alleen specifieke maatregelen voor die centra waarover zij rechtstreeks zeggenschap heeft. Verder beperkt zij zich tot maatregelen die vergelijkbaar zijn met haar generale bestelverantwoordelijkheid t.a.v. musea (Commissie van Advies voor de Natuurhistorische Musea 1989).

De doelstellingen van de centra hangen af van de organisatie die het centrum beheert en liggen op het snijvlak van cultuurbeleid, natuur- en landschapsbehoud en openluchtrecreatie. In het algemeen kunnen de doelen als volgt worden geformuleerd (Van der Linden 1982, Natuurbeschermingsraad 1987):

- een overzicht geven van de wetenswaardigheden en recreatieve mogelijkheden van de omgeving (van het centrum);
- een optimale voldoening schenken bij de besteding van vrije tijd in die omgeving;
- de natuur en de cultuur en de verwevenheid daarvan leren ervaren als een onmisbaar aspect van het eigen bestaan.

Van der Linden (1983) onderzocht de effecten van een bezoek aan de centra:

- bezoekers blijken slechts enige informatie over de omgeving op te nemen;
- kennis van recreatieve voorzieningen in de omgeving neemt i.h.a. niet toe;
- de houding t.a.v. de omgeving wordt iets positiever;
- algemene opvattingen over aantasting en bescherming van natuur en landschap veranderen niet;
- het bezoek aan het centrum lijkt te worden gewaardeerd.

Bezoekers aan de centra hebben ook van te voren al iets meer kennis en een wat positievere houding dan de andere recreanten. Het lijkt er dus op dat vooral die mensen worden bereikt die al een zekere interesse hebben. In het algemeen kan geconcludeerd worden dat bezoekerscentra in beperkte mate een educatieve functie vervullen (Natuurbeschermingsraad 1987).

Natuur- en milieu-educatie

Wat betreft de mogelijkheden voor milieu-educatie ligt de kracht van bezoekerscentra in de mogelijkheid tot een wisselwerking tussen centrum en directe omgeving. De centra zijn vooral geschikt voor praktisch educatief werk. Net als musea en planten- en dierentuinen, kunnen bezoekerscentra niet het gehele educatieve proces voor hun rekening nemen. Men heeft immers te maken met een steeds wisselende doelgroep en een relatief korte duur van het bezoek (Natuurbeschermingsraad 1987).

De volgende punten kunnen worden gezien als een voorwaarde voor versterking van natuur- en milieu-educatie in bezoekerscentra (Natuurbeschermingsraad 1987):

- een planmatige opzet van het educatieve werk, waartoe het formuleren van duidelijke doelstellingen behoort;
- aanstelling van educatief medewerkers dan wel (na)scholing van medewerkers van de centra;
- aan te bieden inhoud moet in een algemeen maatschappelijke context worden geplaatst en moeten aansluiten bij de leefwereld van de doelgroep;
- een ruim doelgroepenbeleid, waarbij voorzieningen voor de opvang van verschillende doelgroepen worden getroffen;
- persoonlijk contact tussen personeel en bezoekers;
- samenwerking met vrijwilligers, andere centra, organisaties actief op het gebied van (milieu-)educatie en overheidsinstellingen. Een afstemming van de werkzaamheden dient daarbij plaats te vinden;
- een grotere inspanning van de rijksoverheid op gebied van beleidsontwikkeling en financiering van milieu-educatie in bezoekerscentra.

In veel bezoekerscentra werken vrijwilligers. Factoren van belang voor het succesvol functioneren van deze mensen zijn (Recreatie 1985):

- goede begeleiding;
- duidelijke werkomschrijving;
- motiverende extraatjes;
- bevordering van het groepsproces.

Planten- en dierentuinen

Ook in diverse planten- en dierentuinen in Nederland vinden educatieve activiteiten plaats. In hoeverre hierbij ook aandacht wordt geschonken aan milieu-educatieve aspecten is onduidelijk.

Aanknopingspunten zijn er in elk geval wel.

Voor opzet en effect gelden waarschijnlijk dezelfde succesindicatoren als voor de activiteiten in musea en bezoekerscentra.

4 GEZONDHEIDSVORLICHTING EN -OPVOEDING (GVO)

Uit diverse ontwikkelingen blijkt dat de aandacht voor de relatie tussen milieu en gezondheid groeiende is. Voorbeelden van dergelijke ontwikkelingen zijn:

- het door de Europese afdeling van de World Health Organization (WHO) uitgebrachte handvest 'Environment and Health' (1989);
- de brochure 'In dienst van een gezond Nederland en een gezond milieu', uitgebracht door de Vereniging van Directeuren Basisgezondheidsdiensten i.s.m. de VNG (1990). Hierin wordt de rol toegelicht die de GGD'en kunnen en, volgens de Wet Collectieve Preventie, moeten spelen op het terrein van milieu en gezondheid;
- het aanstellen van een milieu-arts bij 12 basisgezondheidsdiensten (Mededelingen Opbouwwerk 1990);
- het feit dat n.a.v. de verjaardag van de WHO dit jaar in Nederland het milieu als centraal thema is gekozen. In een aantal plaatsen zijn, met name door de GGD'en, activiteiten rond dit thema opgezet. Tijdens de oriëntatiedag 'Milieu en Gezondheid' zijn naar aanleiding hiervan ervaringen en ideeën uitgewisseld tussen betrokkenen;
- het jaarthema 'Operatie Speurneus' van GVO-Utrecht, waarin milieu-educatieve aspecten verwerkt zijn (Stadsblad Utrecht 1990).

Over milieu-aspecten binnen GVO bestaat vrijwel geen literatuur. Het betreft een nog onontgonnen terrein. Er is wel veel onderzocht en geschreven m.b.t. de effectiviteit van GVO, met name in de Verenigde Staten. De kwaliteit van de onderzoeken is niet altijd even hoog. Zo wordt meestal niet naar het lange termijn effect gekeken (Liedekerken en Jonkers 1988). Om een inzicht te krijgen in mogelijke succesindicatoren van GVO-activiteiten, wordt hieronder kort ingegaan op de effectiviteit van GVO.

Effectiviteit van GVO

De planmatige aanpak van GVO-programma's blijkt een belangrijke factor te zijn bij het succesvol verlopen van de programma's. Onder planmatigheid wordt verstaan dat een goede analyse van probleem, gedrag, determinanten en interventies plaatsvindt en dat evalueerbare doelen worden opgesteld (Liedekerken en Jonkers 1988). Green stelt dat men bij de interventies binnen de patiëntenvoorlichting direct moet aansluiten bij de situatie, wensen, behoeften, kennis en mogelijkheden van de individuen (Van de Vrie 1988). Verder geeft hij voor deze interventies de volgende regels:

- er bestaat een 'natuurlijke' volgorde voor interventies: eerst richt men zich op de bereidheid van mensen tot verandering, dan op het vermogen die veranderingen vorm te geven en het vermogen en de mogelijkheden om die veranderingen door te voeren;
- deelnemers moeten betrokken worden bij het vaststellen van hun behoeften, prioriteiten, eigen oplossingen en hun eigen voortgang (wat dit laatste betreft: The best monitoring is self-monitoring);
- de volgorde van leermomenten moet zorgvuldig worden gepland;

- mensen leren beter als verschillende zintuigen worden geprikkeld;
- binnen het programma moet het mogelijk zijn aan te sluiten bij de specifieke behoeften en interesses van de individuele deelnemer. Binnen een grote groep ontstaan vaak vanzelf subgroepjes van deelnemers met eenzelfde attentie niveau.

Voorlichting aan groepen

Het bovenstaande gaat in op het geven van voorlichting aan groepen. Uit onderzoek is gebleken dat programma's op het gebied van roken, alcohol- en druggebruik waarbij gebruik wordt gemaakt van een groepsleider, effectiever zijn dan programma's die zich richten op kennisverhoging (De Vries 1988).

Zo blijkt uit programma's voor rookpreventie bij adolescenten dat het verstrekken van informatie niet leidt tot gedragsverandering. De oefening van vaardigheden daarentegen is essentieel. Een groot aantal jongeren is niet voldoende bestand tegen de druk van anderen om te gaan roken. Ondanks de wetenschap dat roken slecht is en een negatieve houding t.a.v. roken, gaan zij toch roken. Zij moeten leren hoe ze zich kunnen verzetten tegen deze invloeden. Bij de programma's die zich hier op richten is actieve betrokkenheid van de jongeren, bijvoorbeeld door een klassediscussie of door het maken van een poster, essentieel. Het lijkt zeer belangrijk dat leerlingen zelf op zoek gaan naar relevante informatie i.p.v. dat zij een grote hoeveelheid informatie krijgen aangeboden (De Vries 1988).

In Drenthe zijn goede resultaten behaald met het Alcohol Verkeer Project. Een aantal rijders onder invloed nam i.p.v. een veroordeling deel aan een cursus over de lichamelijke, psychische, sociale en wettelijke aspecten van alcoholgebruik in relatie tot verkeersdeelname. De cursus leidde tot een vermindering van de recidive van rijden onder invloed en tot een daling van het probleemdrinken onder de deelnemers. De intensieve, confronterende groepsgewijze benadering in de cursus bleek doeltreffend te zijn (Soenveld 1988).

GVO in het onderwijs

Binnen het onderwijs wordt op diverse manieren gewerkt aan GVO-thema's. Een goede strategie voor de benadering van leerkrachten blijkt het jaarthema te zijn, zoals dat ontwikkeld is door GVO-Utrecht. Een jaar lang worden rond een gezondheidskundig thema verschillende activiteiten ontplooid, zoals de verzameling, ontwikkeling en uitleen van lesmateriaal; bijscholing van leerkrachten, schoolbegeleiders, schoolartsen en verpleegkundigen; voorlichting aan ouders en publiciteit rond het thema. De jaarthema-aanpak kan leerkrachten enthousiast maken voor GVO. Na afloop van het eerste jaarthema bleken de leerkrachten die eraan deelnamen meer kennis te hebben over het vormingsgebied GVO en bleken zij er in het onderwijs ook meer aandacht aan te besteden (Van Kernebeek en Kroneman 1988).

5 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

5.1. *Conclusies*

Met betrekking tot de onderzoeksvragen kan het volgende worden geconcludeerd:

- De praktijkervaringen van WVC-kanalen met milieu-educatie liggen vooral op het vlak van het welzijnswerk en de musea. Voor deze activiteiten is een betrekkelijk goed overzicht van succesindicatoren te geven.
- Wat betreft de activiteiten die via het welzijnswerk en de musea lopen zijn enige evaluatieve studies voor handen. Van een gedegen, planmatig opgezet onderzoek is echter geen sprake.
- Er is nog vrijwel geen ervaring opgedaan met milieu-educatieve activiteiten binnen het GVO-werk. Succesindicatoren kunnen dan ook alleen geformuleerd worden voor GVO-werk in het algemeen.
- Wat betreft andere beleidsterreinen van WVC (denk aan consumenten, jongeren, bibliotheken) is het binnen het korte tijdsbestek van dit onderzoek niet mogelijk geweest voldoende inzicht te krijgen in ervaringen, die zijn opgedaan met milieu-educatie.

Voorts kan worden geconcludeerd dat:

- binnen het welzijnswerk goede ingangen bestaan voor milieu-educatie. Binnen dit werkveld wordt men regelmatig geconfronteerd met milieuproblemen en vinden al diverse op het milieu gerichte activiteiten plaats. Binnen het werkveld bestaat vooral behoefte aan meer inzicht in het waarom en het hoe van milieu-educatie.
- in natuurhistorische musea en bezoekerscentra al het een en ander gebeurt aan milieu-educatie. Versterking kan plaats vinden door milieu-educatie expliciet in de doelstellingen op te nemen. Ook binnen andere musea (historische, volkenkundige, technische) bestaan mogelijkheden voor milieu-educatie. Bij milieu-educatieve activiteiten in musea en bezoekerscentra dient beter te worden aangesloten bij het dagelijks leven van de bezoeker.
- het GVO-werk tal van aanknopingspunten biedt voor milieu-educatie. Momenteel vindt aarzelend een terreinverkenning plaats.
- in het algemeen naar voren komt dat de directe, persoonlijke benadering van leden van doelgroepen het meeste effect oplevert, met name voor de zogenaamde laag-betrokkenen.

5.2 *Aanbevelingen*

Door het relatief korte tijdsbestek van dit literatuuronderzoek zijn een aantal beleidsterreinen van WVC, waarbinnen wellicht op het milieu gerichte activiteiten plaats vinden of kunnen vinden, onderbelicht gebleven. Het verdient de aanbeveling nog eens na te gaan welke beleidsterreinen en kanalen een nadere studie waard zijn.

Dit geldt in elk geval voor de volgende punten:

- Bibliotheken: deze krijgen steeds meer de functie van veelzijdige informatiecentra, waarbij het uitlenen van boeken niet langer de enige vorm van informatieoverdracht is (Maas Geesteranus 1990). Uitgezocht kan worden in hoeverre bibliotheken een rol spelen bij het verschaffen van informatie over milieu en aanverwante zaken en wat verdere mogelijkheden voor milieu-educatie

binnen de bibliotheek zijn.

- Jeugdbeleid: een inventarisatie van milieu-educatieve activiteiten binnen jongerenorganisaties lijkt op z'n plaats. Daarnaast kan bekeken worden hoe activiteiten kunnen worden opgezet dan wel versterkt. Daarbij hoort het verkrijgen van inzicht in succesvolle methoden voor het betrekken van jongeren(organisaties) bij actuele thema's.
- Consumenten: er zijn diverse onderzoeken gedaan naar het beïnvloeden van consumentengedrag in het algemeen. Ook zijn er diverse onderzoeken gedaan naar specifieke milieugedragingen bij consumenten. Een overzicht van succesvolle methoden voor het beïnvloeden van milieugedrag door consumenten en de consequenties voor WVC-beleid is wenselijk.
- Lokale uitwerking van landelijke campagnes: door de landelijke overheid worden regelmatig grote voorlichtingscampagnes opgezet. De effectiviteit daarvan varieert. Meestal wordt wel een zekere kennisverhoging geconstateerd, maar vallen de effecten op het gedrag tegen. Er zijn vele factoren die de effectiviteit van een campagne bepalen. De rol van maatschappelijke groeperingen (denk aan aidscampagne) en de mogelijkheden om campagnes vorm te geven op lokaal niveau (denk aan KCA-campagne) zijn een nadere studie waard.
- Risicovoorlichting: regelmatig vindt voorlichting plaats over de gezondheidsrisico's van bedrijven voor omwonenden. Risico's voor het milieu blijven daarbij meestal onbelicht. Inzicht in de noodzaak en mogelijkheden voor milieuvorlichting als onderdeel van de risicovoorlichting is wenselijk.

LITERATUURLIJST

- Akkoord** (1990): Themanummer Natuur en Milieu. Drents Welzijns Magazine nr.5. STIP, Borger.
- Bandura, A.** (1969): Principles of behavior modification. Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Boer, de J.** (1982): Voorlichting over energiebesparing en de notie van het actieve publiek.
In: Aiking, H. et al. (red.): Mozaïek van de milieuproblematiek. Instituut voor Milieuvraagstukken.
VU boekhandel/uitgeverij, Amsterdam.
- Bos, I.** (1986): Sociaal-cultureel werk en milieu-educatie. Landelijk Steunpunt voor Natuur- en Milieu-Educatie, Amsterdam.
- Broens, M., T. Jansen en R. van der Veen** (1990): Herprofilering van het Vormingswerk.
Deel 1: verslag van het onderzoek. Instituut voor Sociale Pedagogiek en Andragogiek. Katholieke Universiteit, Nijmegen.
- Commissie van Advies voor de Natuurhistorische Musea** (1989): Jaarverslag 1988. Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk.
- Commissie Milieu van de Vereniging van Directeuren Basisgezondheidsdiensten** (1990): In dienst van een gezond Nederland en een gezond milieu. Uitgave: Vereniging van Directeuren Basisgezondheidsdiensten/ VNG-Uitgeverij, 's-Gravenhage.
- Commissie Natuur in de Stedelijke Omgeving** (1985): Natuur je Buur; Ideeënboek voor een groene woonomgeving. De Horstink, Amersfoort.
- Communicatie en Adviesbureau over energie en milieu (CEA) en DESAN marktonderzoek** (1990a): Nationale Milieumonitor: resultaten eerste meting. Samenvatting. Rotterdam/Amsterdam.
- Communicatie en Adviesbureau over energie en milieu (CEA) en DESAN marktonderzoek** (1990b): Nationale Milieumonitor signaleert: Nederlanders nog steeds milieubewust, maar moedeloosheid ligt op de loer. Persbericht. Rotterdam/Amsterdam.
- Consumentenbond** (1990): Tijd rijp voor verbod van produkten die milieu schaden.
Consumentengids nr.4, p.225 - 227. 's-Gravenhage.
- Driest, P.** (red.) (1990): Lokale Vernieuwing: praktijk-voorbeelden. Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, Utrecht.
- Ester, P.** (red.) (1979): Sociale aspecten van het milieuvraagstuk. Van Gorcum, Assen.

Evenblij, M. (1990): Milieugedrag. Milieumagazine nr. 8, p. 4 - 8. Samson H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn.

Federatie Nederlandse Vakbeweging (1990): Commentaar op de notitie 'Bedrijfsinterne Milieuzorg' (TK 20633, nr.3). Amsterdam.

Fishbein, M. (1967): Attitude and the prediction of behavior. In: Fishbein, M. (red): Readings in attitude theory and measurement, p 477 - 492. New York.

Ganzeboom, H. en F. Haanstra (1989): Museum en Publiek. Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk.

Geller, E., R. Winett en P. Everett (1982): Preserving the environment: new strategies for behavior change. Pergamon Press, New York.

Hoogendijk, W. (1985): Natuur in de Stedelijke Omgeving: Vernis, Franje of Noodzaak? Stichting Milieu-Educatie, Utrecht.

Hoek, van de A. en Y.C.M. Veerman (1986): Handleiding Buurtgerichte Voorlichting Energiebesparing. Ministerie van Volksgezondheid, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer/ Ministerie van Economische Zaken, 's Gravenhage.

Huiskens, T. (1988): Kenniet bestaat niet. Campagne tegen het verval van een na-oorlogse woonwijk. Opbouwwerk-in-uitvoering nr.1. Rotterdams Instituut Bewonersondersteuning, Rotterdam.

Jansen, J.J. (1990): Groen en Welzijn. In: Het groen in de sociale vernieuwing, verslag van een studieconferentie. Ecosol, Amersfoort.

Janssens, M. (1990): Kosten/baten van integrale projecten groenvoorziening en welzijnswerk. In: Het groen in de sociale vernieuwing, verslag van een studiecoferentie. Ecosol, Amersfoort.

Kernebeek, van E. en M. Kroneman (1988): Effect-evaluatie van een GVO-invoeringsstrategie. Tijdschrift Gezondheids-voorlichting, jaargang 5, nr. 2.

Koeter-Kemmerling, L. en T. Pulles (1990): Milieuovertlast en sociale status. IVEM-rapport nr. 43. Vakgroep Energie en Milieukunde. Rijksuniversiteit Groningen.

Kooistra, S. (1990): Probleembuurtten pogen tij te keren. Gemeentelijk Magazine nr 37, 's-Gravenhage.

Liedekerken, P. en R. Jonkers (1988): Planmatigheid belangrijkste kenmerk van effectieve GVO-programma's. Tijdschrift Gezondheidsvoorlichting, jaargang 5, nr.2.

Linden, van der J.W. (1982): Het functioneren van bezoekerscentra: een vooronderzoek. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Rijswijk.

Linden, van der J.W. (1983): Bezoekerscentra en voorlichting. Ministerie van Landbouw en Visserij, 's Gravenhage/ Instituut voor Milieuvraagstukken, Vrije Universiteit Amsterdam.

Maas Geesteranus, Chr. (1981): Het gebruik van enkele milieugerichte bezoekerscentra in Nederland. NWITR, Breda.

Maas Geesteranus, Chr. (1990): Niets nieuws maar toch, mens en natuur in de stedelijke omgeving. In: Het groen in de sociale vernieuwing, verslag van een studieconferentie. Ecosol, Amersfoort.

Maele, van de M.C.L., W.F. van Raaij en Th.M.M. Verhallen (1980): Energiegedrag in de woning: literatuuroverzicht en gedragsmodel. In: Marktonderzoek en consumentengedrag. Jaarboek van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekers 1980. Amsterdam.

Mededelingen Opbouwwerk (1990): Themanummer Milieu. Jaargang 9, nr. 85. 's Gravenhage.

Meegeren, van P. (1986): Naar een planmatige voorbereiding van natuur- en milieuvorlichting. Deelrapport I: Kennisbundeling. Vakgroep Voorlichting van de Landbouwniversiteit, Wageningen.

Meer, van der F. (1980): Achtergronden van milieugedrag. Samenvatting. Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiene, 's Gravenhage.

Midden, C.J.H., J. Meter, M. Weenig en H. Zieverink (1983): Using feedback, reinforcement and information to reduce energy consumption in households: a fieldexperiment. Journal of Economic Psychology nr.3, p. 65 - 86.

Midden, C.J.H. (1986): Individu en Grootschalige Technologie: een vergelijkend attitude-onderzoek naar de opwekking van elektriciteit met kolen en uraan. Rijksuniversiteit Leiden.

Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (1982): Een zaak van leven en dood. Het beleid van het ministerie van CRM ten aanzien van de natuurhistorische musea. Rijswijk.

Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (1987): Het beleid ten aanzien van de natuurhistorische musea. Rijswijk.

Murch, A. (1971): Public concern for environmental pollution. Public Opinion Quarterly, nr.35, p. 100 - 106.

Mutsaers, H.P.M. (1988): Jongeren bouwen voor Jongeren. Evaluatie en inventarisatie. Research voor Beleid BV, Leiden.

Natuurbeschermingsraad (1987): Natuur- en Milieu-educatie in Bezoekerscentra. Utrecht.

Natuurbeschermingsraad (1990): Natuur- en Milieu-educatie in Musea. Utrecht.

Nelissen, N., R. Perenboom, P. Peters en V. Peters (1987): De Nederlanders en hun Milieu. Een onderzoek naar het milieubeseef en het milieugedrag van vroeger en nu. Kerkebosch BV, Zeist.

NIVON (1990): Aanzet voor een kultuurdebat: het beleid met betrekking tot sociale vernieuwing geplaatst in een cultureel perspectief. Amsterdam.

Raaij, van W.F. (1979): Consumptie en Milieubeseef. In: Sociale aspecten van het milieuvraagstuk. Van Gorcum, Assen.

Recreatie (1985): Vrijwilligersprojecten in natuur en landschap. Jaargang 23, nr. 1.

Reelick, F. (1988): Kennis over alcohol neemt toe, gedragsverandering nog moeilijk te constateren. Tijdschrift Gezondheidsvoorlichting, jaargang 5, nr. 2.

ROM-bulletin (1984), nr.8. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer/ Delwel Uitgeverij BV, 's Gravenhage.

Rosendaal, C. en T. Poiesz (1987): Milieu en consumentengedrag, een literatuuronderzoek. Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Konsumentenaangelegenheden. Rapport nr.50. 's-Gravenhage.

Schaalma, H, G. Kok, S. Bosma en F. Siers (1985): Effecten Educatieve Programma's Milieu en Huishouden. Publikatiereeks Milieubeheer nr. 27. Ministerie van Volksgezondheid, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, 's Gravenhage.

Siderius, P.J.S. (1989): Keurmerken en milieu. Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Konsumenten Aangelegenheden, rapportnr. 84. 's Gravenhage.

Soenveld, B. (1988): Aanzienlijke vermindering van risicovol drink- en rijgedrag. Tijdschrift Gezondheidsvoorlichting, jaargang 5, nr. 2.

Stichting Ruimte (1984): Buurtbeheer. Stichting Ruimte Infobulletin jaargang 8, nr. 4. Rotterdam.

Stadsblad Utrecht (1990): Operatie Speurneus: fijn, veilig en schoon voor basisscholen.

Vereniging van Volkshogescholen en Vormingscentra: De vier groene Volkshogescholen. Driebergen.

Volkshogeschool Overcinge, Havelte (brochure).

Vrie, van de R. (1988): Effectiviteit van GVO en Preventie. Tijdschrift Gezondheidsvoorlichting, jaargang 5, nr. 2.

Vries, de H. (1988): Rookpreventie bij adolescenten. Tijdschrift Gezondheidsvoorlichting, jaargang 5, nr. 2.

Weenig, W.H., C.J.H. Midden en T. Schmidt (1986): Buurtgerichte voorlichting over energiebesparing. Energie Studiecetrum, Petten.

Weenig, W.H. (1989): Voorlichting aan achterstandsgroepen via de sociale netwerk benadering. Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Konsumentenaangelegenheden. Onderzoeksrapport nr. 70. 's Gravenhage.

Wempe, F.T.H. (1990): De wijknatuurtuin 'Het Groene Hart'. In: Het groen in de sociale vernieuwing, verslag van een studieconferentie. Ecosol, Amersfoort.

Werff, van de J.W. (1990): Groen als randmilieu in een verhaal vol voetangels. In: Het groen in de sociale vernieuwing, verslag van een studieconferentie. Ecosol, Amersfoort.

World Health Organization, Regional Office for Europe (1989): Environment and Health. The European Charter and Commentary. Kopenhagen.

Yperen, van M. en H. van Teijlingen (1990): Milieu-educatie en actie in het sociaal cultureel werk. Hogeschool de Horst, Driebergen/Stichting Milieu-Educatie, Utrecht.

Zwart, de R., B.M.S. van Praag, R.F.W. Diekstra en M. Warnaar (1990): Scholierenonderzoek 1990. Een eerste rapportage van de belangrijkste resultaten. Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting, 's Gravenhage.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1

Een model voor milieugedrag

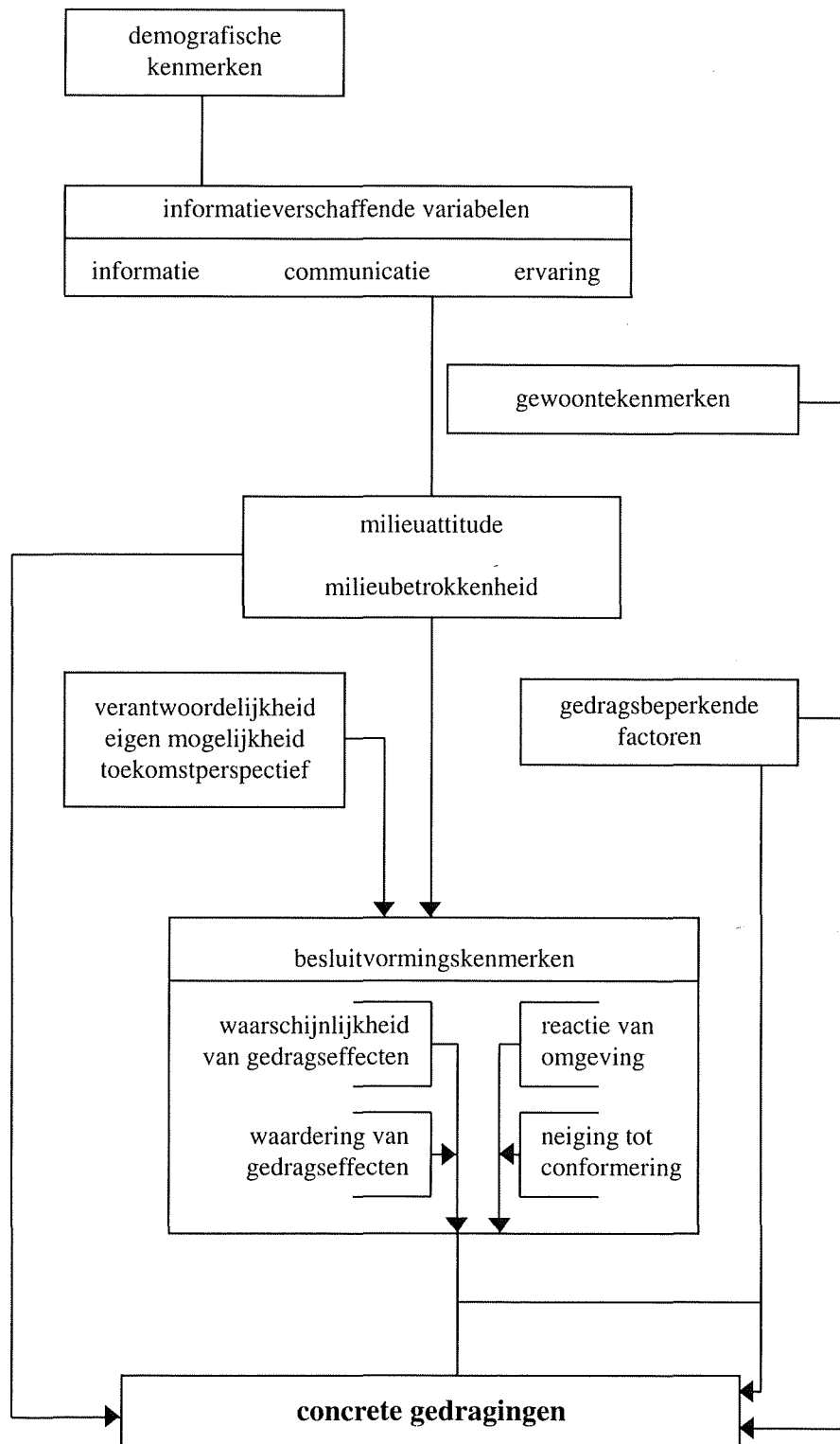
Van der Meer (1980) heeft een gedragsmodel opgesteld met daarin de voornaamste determinanten van het milieugedrag (zie fig.1). In dit model vinden we de motivationele en normatieve component, zoals verwoord door Fishbein, terug. Daarnaast gaat dit model ervan uit dat het besluitvormingsproces omtrent de keuze van een bepaald gedrag, start bij een beginsituatie van het milieu die door ieder mens anders beoordeeld wordt. Deze beoordeling wordt onder andere bepaald door:

- het belang dat men hecht aan een schoon milieu;
- de aanwezige kennis;
- de ervaring die men in het verleden heeft opgedaan betreffende de aantasting van wat men belangrijk acht;
- de mate van milieubesef;
- de verantwoordelijkheid die men zelf voor de oplossing van de milieuproblemen voelt;
- de schatting die men heeft van de eigen mogelijkheden om aan de oplossing bij te dragen.

Er bestaan twee randvoorwaarden bij dit proces:

- 1) De kenmerken van het besluitvormingsproces gaan niet op voor gewoontegedrag, omdat hierbij niet expliciet een beslissing genomen wordt.
- 2) Er wordt geen rekening gehouden met omgevingskenmerken die het milieugedrag op een 'dwingende' wijze voorschrijven, reguleren of verhinderen.

Schema van variabelen van invloed op milieugedrag

BIJLAGE 2

Succesindicatoren van beïnvloedingsstrategieën

Omdat er geen sprake is van één milieugedrag, maar van verschillende milieugedragingen zal er per gedrag een eigen beïnvloedingsstrategie ontworpen moeten worden. Hier volgt een overzicht van een aantal groepen beïnvloedingsstrategieën afkomstig van Ester (1979) met succesindicatoren uit verschillende onderzoeken.

1. *Een attitude-georiënteerde beïnvloedingsstrategie*

Uitgangspunt bij deze strategie is de veronderstelling dat een positieve attitude leidt tot een gedragsverandering. Ondanks dat dit uitgangspunt achterhaald is, blijft het toch noodzakelijk aandacht te besteden aan de milieubetrokkenheid om de in gang gezette gedragsverandering te continueren en te legitimeren.

Wil deze strategie succes hebben dan worden de volgende aanbevelingen gedaan:

- De boodschap moet gedifferentieerd zijn naar het gedrag in kwestie en de groep die men wenst te bereiken.
- Het gebruik van zogenaamde 'fear appeals' (het benadrukken van de schadelijke gevolgen van een bepaald gedrag) kan functioneel zijn, mits deze niet te sterk zijn en gepaard gaan met informatie over het voorkomen of beperken van schade (Van de Maele et al. 1980). (Doelgroep: mensen met een laag milieubesef).
- Het concreet aangeven van de verantwoordelijkheden van verschillende doelgroepen, die in hun ogen ook billijk zijn (Van Meegeren 1986). (Doelgroep: mensen met een gemiddeld milieubesef).
- Het stimuleren dat de baten van een schoon milieu hoog gewaardeerd worden.
- De effectiviteit van aansporingen (het aanzetten van mensen tot een bepaald gedrag) kan vergroot worden indien (Geller et al. 1982):
 - het (on)gewenste gedrag zoveel mogelijk gespecificeerd is;
 - de aansporing zo dicht mogelijk bij de plaats gegeven wordt, waar het gewenste gedrag vertoond moet worden;
 - aan het gewenste gedrag gemakkelijk voldaan kan worden.

2. *Een gedrags-georiënteerde beïnvloedingsstrategie*

Uitgangspunt bij deze strategie zijn de motivationele aspecten in het besluitvormingsproces. Het gaat hier om een directe koppeling van het gedrag aan bepaalde effecten.

Aanbevelingen voor succes zijn:

- Het geven van specifieke voorlichting over de wijze waarop bepaalde gedragingen in de praktijk gebracht kunnen worden (Murch 1971). (Doelgroep: mensen met hoog milieubesef)

- Het verbinden van beloningen en/of bestraffingen aan het vertonen van een bepaald gedrag. Hierbij kan gedacht worden aan financiële, maar ook aan materiële en symbolische beloningen. Men moet zich er goed van bewust zijn dat dit soort motieven alléén effect hebben op de korte-termijn (Van der Meer 1980).
- Om mensen intrinsiek te motiveren is feedback over de effectiviteit van een bepaald gedrag noodzakelijk. Voor gedragingen die makkelijk te kwantificeren zijn, zoals energieverbruik, is feedback effectief wanneer het (Midden et al. 1983):
 - zo snel mogelijk gegeven wordt;
 - concreet en begrijpelijk aangegeven wordt;
 - gerelateerd is aan het gedrag van anderen.
 Feedback over het gedrag van anderen kan de sociale norm aanzienlijk versterken, hetgeen een positieve invloed op het gedrag kan hebben (CEA-DESAN 1990a).
- Er moet onderscheid gemaakt worden in concrete en abstracte kosten, in materiële en psychische kosten. De relatieve verhouding ten opzichte van anderen moet duidelijk zijn (Rosendaal en Poiesz 1987).
- Het wijzen op positieve effecten van milieuvriendelijk gedrag en het introduceren van nieuwe argumenten in het afwegingsproces (Van der Meer 1980).
- Het corrigeren van feitelijke onjuistheden betreffende verschillen in prijs en comfort tussen milieuvriendelijke en milieuschadelijke producten (Evenblij 1990).
- Het creëren van een imago dat zich onderscheidt van concurrerende producten, zoals dat met succes in de reclamewereld gebeurt. Gewoontegedrag kan doorbroken worden door het oproepen van een positieve gevoelswaarde bij de mensen (Evenblij 1990).

3. *Een sociaal-gerichte beïnvloedingsstrategie*

Deze strategie richt zich op de rol van de sociale omgeving in het besluitvormingsproces. Bij het beïnvloeden van milieugedrag wordt hier nog te weinig aandacht aan besteed (Van der Meer 1980).

Aanbevelingen voor succes zijn:

- Een duidelijke inbreng van de betrokkenen in een project.
- Het betrekken van sociale netwerken in de voorlichting, waarbij gebruik gemaakt wordt van opinieleiders.
- Het stimuleren van cursussen aan groepen mensen die elkaar kennen, zodat er binnen de eigen omgeving meer over gepraat wordt (Van der Meer 1980).
- Het toepassen van 'modelling' (het leren door observatie van het gedrag van anderen) binnen educatieve programma's. De effectiviteit van modelling kan bevorderd worden, wanneer (Bandura 1969):
 - er een belonend effect wordt waargenomen;
 - de waarnemer het model graag mag en respecteert.

4. *Een structureel-gerichte beïnvloedingsstrategie*

Bij deze strategie wordt ervan uitgegaan dat de fysieke omgeving zodanig ingericht moet worden dat milieuvriendelijk gedrag dwingend wordt voorgeschreven of vergemakkelijkt. Uit verschillende onderzoeken blijkt de noodzaak van dergelijke structurele maatregelen (CEA-DESAN 1990, Consumentenbond 1990). Hoewel harde gegevens over de mate van succes van deze strategie ontbreken, lijkt deze strategie de meest succesvolle te zijn (Van der Meer 1980).

Hierbij valt te denken aan een groot aantal concrete maatregelen zoals:

- Het bevorderen van de beschikbaarheid van milieu-vriendelijke alternatieven en technologische voorzieningen.
- Een verbod op milieuschadelijke produkten.
- Het opzetten van een goed inzamelsysteem voor huishoudelijk afval.
- Het geven van informatie over de milieu-aspecten van produkten middels een milieukeurmerk. Voorwaarden hierbij zijn een goede controle op de produkten en een goede voorlichting via de t.v. (postbus 51, spelshows, etc.) (Siderius 1989).
- Verbetering van het openbaar vervoer.

5. *Een emancipatorische beïnvloedingsstrategie*

Deze strategie is er op gericht het ervaren van de eigen verantwoordelijkheid en eigen mogelijkheden tot oplossen van milieuproblemen te versterken, door participatie van mensen in beslissingsstructuren die henzelf aangaan.

Voorwaarden voor succes zijn:

- De overheid moet zelf het goede voorbeeld geven, zodat het afschuiven van verantwoordelijkheden moeilijker wordt.
- De overheid moet duidelijk maken welke rol actiegroepen hebben in het besluitvormingsproces.
- Het bevestigen van gewenst gedrag.

Onderzoek in opdracht van het Ministerie van WVC
uitgevoerd door: SME - Stichting Milieu-Educatie.
juni, 1991.